

مبانی فقهی جاسوسی^۱

زهرا قدسی^۲

استاد مدعو دانشگاه پیام نور، واحد هشتگرد، گروه فقه و حقوق،
هشتگرد، ایران.

چکیده

جاسوسی از جرایمی است که هم به صورت سنتی و هم به صورت رایانه‌ای جرم انگاری شده است. با این‌که هیچ جامعه‌ای از به کارگیری جاسوسی مستثنی نمی‌باشد اما امنیت کشورها ایجاب می‌کند که این مقوله بیشتر مورد توجه قرار گیرد. گاهی این جرم با خیانت به کشور چنان امتزاج می‌یابد که تشخیص آن‌ها را از هم دشوار می‌سازد و علم حقوق را به چالش می‌کشد. پژوهش حاضر، این جرم را در ابعاد مختلف فقهی و حقوقی مورد بررسی قرار داده است.

واژگان کلیدی: جاسوس، جاسوسی رایانه‌ای، جرم رایانه‌ای.

---

۱. تاریخ وصول: ۱۳۹۲/۶/۲۸؛ تاریخ تصویب: ۱۳۹۲/۹/۱۰.

۲. پست الکترونیک: sepinoodan@yahoo.com.

مقدمه

جرم جاسوسی از جمله جرایمی است که در طبقه اول جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی قرار دارد، چرا که استقلال و امنیت و تمامیت ارضی کشور و اساس حکومت را به خطر می‌اندازد و موجب فاش شدن اسرار و اطلاعات می‌شود (لشجوده، ۱۳۸۸ش، ص ۱۲). گرچه برخی معتقدند (سان تزو) جاسوسی خوب مقدمه پیروزی است. هیچ زمانی در طول تاریخ نام کشوری به افتخار برده نشده است که بدون سرویس‌های جاسوسی و اطلاعاتی قوی توانسته باشد کاری انجام دهد (اندلمن، دمارانش، ۱۳۸۰ش، ص ۱۶۲ و ۱۶۳).

برخی از علمای علم حقوق در تفکیک جرم جاسوسی و خیانت به کشور دچار اشکال شده‌اند و اظهار می‌دارند که در حال حاضر تفکیک جرایم فوق عملی نیست و عده‌ای نیز ممیز اساسی این دو جرم را تابعیت و ملیت مرتکب قرار داده‌اند. (شامبیاتی، ۱۳۷۶ش، ج ۳، ص ۱۰۲)

برخی از متون قانونی کشورهای اروپایی فرق اصلی جرم جاسوسی و خیانت به کشور را عنصر تابعیت مرتکب می‌دانند. یعنی اگر مرتکب جرم از اتباع کشوری باشد و جرم بر ضد آن کشور وقوع یافته باشد، عمل ارتكابی خیانت به کشور محسوب می‌شود و در صورتی که مرتکب خارجی باشد، عمل او جاسوسی خواهد بود. از طرف دیگر قانونگذاران و محاکم نیز معیار مناسبی برای تمایز جرایم جاسوسی و خیانت به کشور مشخص نکرده‌اند به طوری که گاهی عمل واحد، هم جاسوسی و هم خیانت محسوب می‌شود. به هر حال بنابر اصل تفکیک بین معنا و مفهوم خیانت و جاسوسی در فقه، بدون ملاحظه جنبه‌های کاربردی آن در صحنه سیاست و حکومت، جاسوس لزوماً باید کافر حربی باشد و الا مسلمانان و کافر ذمی اگر مرتکب عمل مشابهی شوند، خائن محسوب می‌شوند. در نظام اسلامی در شرایط کنونی، کافر یا مسلمان بودن چندان دخالتی در این موضوع ندارد و عملاً تابعیت سیاسی است که تعیین کننده است (زینلی، ۱۳۷۸ش، ص ۲۴۴).

۱- معنا و مفهوم لغوی تجسس

در کتب لغت برای این ماده معانی متفاوتی ذکر شده است ابن منظور در کتاب «لسان العرب» می‌گوید: «جس» برای جستجوی خبر و تفتیش از باطن امور است و تجسس نیز به همین معناست و بیشتر به امور شر و بد گفته می‌شود و جاسوس دارنده و همراه اسرار شر است (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۲۸۳).

دهخدا در این مورد آورده است: جاسوس جستجو کننده خبر برای بدی، شخصی باشد که از ملکی به ملک دیگر خبر برد و در مورد جاسوسی می‌گوید: جاسوسی خبر پرسی، عمل آن که جاسوس است، سلیمان چون به پادشاهی نشست اول چیزی که نهاد، در طلب کردن مملکت، آن که مرغان را به جاسوسی معین گردانید. (دهخدا، ج ۵، ص ۶۴۵۸)

از کتاب «مصباح المیزان» این گونه برداشت می‌شود که تجسس تنها پیگیری زشتی‌های پنهانی نیست بلکه اعم از آن است و نیکی‌ها و حسن‌ها را نیز شامل می‌شود، زیرا صاحب مصباح المیزان این‌گونه می‌گوید: «لا جسیّ بیده جسا» در باب قتل یقتل می‌باشد و نیز (اجتس) یعنی برای شناسایی و ارسای کرد. (جسّ الاخبار و تجسسها) یعنی دنبال نمودن و پیگیری خبرها. جاسوسی نیز از همین باب است، زیرا در جستجوی خبرها و کنکاش از درون امور است. (المقری الفیومی، ۱۳۲۵، ج ۱، ص ۱۲۵)

در فرهنگ عمید آمده است: جاسوسی صفت عربی، خبرکش، خبرچین، جستجو کننده خبر، کسی که اخبار و اسرار کسی یا اداره‌ای یا مملکتی را به‌دست بیاورد و به دیگری اطلاع بدهد (عمید، ۱۳۸۸ ش، ص ۳۲۸).

در قانون تعریفی از جاسوس نشده ولی می‌توان گفت جاسوس به شخصی گفته می‌شود که تحت عناوین غیر واقعی و مخفیانه به نفع خصم در صدد تحصیل اطلاعات یا اشیایی باشد (گلدوزیان، ۱۳۸۸ ش، ص ۳۷۴).

در مجموع بدست می‌آید تجسس در لغت و عرف اختصاص به خبریابی برای دیگران ندارد بلکه اعم از آن است، یعنی هم خبر برای دیگران و هم برای خود می‌تواند باشد و دیگر این - که جاسوسی دارای معنای نسبی است هم می‌تواند به عنوان جرم مطرح شود و هم نوعی تلاش وطن دوستانه (پور سید رضا، ۱۳۸۵ ش، ص ۱۷).

در ابواب فقهی بایی به بحث تجسس اختصاص ندارد و در جاهای مختلف به‌طور پراکنده و مختصر از این واژه سخن به میان آمده است. در کتب فقهی برای این منظور غالباً لفظ «عین» و «عیون» استفاده شده است و آنچه از نظر حقوقی مطرح است این است که جاسوس به شخصی گفته می‌شود که تحت عناوین غیر واقعی و مخفیانه به نفع خصم و در صدد تحصیل اطلاعات یا اشیایی باشد (گلدوزیان، ۱۳۸۴ ش، ج ۱، ص ۳۴۶).

تعریف دیگری می‌گوید: از نظر حقوق بین الملل عمومی، جاسوس به کسی اطلاق می‌شود که محرمانه یا تحت عنوان‌های نادرست و جعلی به نفع خصم و در صدد تحلیل اطلاعاتی از نقشه و قوای طرف و مقاصد او برآید.

۲- اقسام جاسوسی

جاسوسی از جهات مختلفی تقسیم بندی شده است. از لحاظ موضوعات مورد تجسس به اقسام: جاسوسی سیاسی، نظامی، علمی، صنعتی و اقتصادی تقسیم می‌شود. (لشجوده، ۱۳۸۸ش، ص ۸۵) از لحاظ شیوه و ابزار نیز به دو دسته: جاسوسی انسانی و ابزاری تقسیم می‌شود. در واقع جاسوسی انسانی را می‌توان «جاسوسی سنتی» نامید. چرا که از گذشته‌های بسیار دور، جاسوسی به وسیله فرد یا افرادی صورت گرفته است. به طوری که جاسوسان با نفوذ در موضع دشمن یا پایگاه‌های اطلاعاتی آن‌ها به گردآوری اطلاعات طبقه‌بندی اقدام کرده‌اند بدون این که به تجهیزات خاصی مجهز باشند (ریچلسون، ۱۳۷۷ش، ص).

جاسوس فنی: در این نوع از جاسوسی از ابزار پیشرفته الکترونیکی و مخابراتی، هواپیمایی و امثال این‌ها استفاده می‌شود. (لشجوده، ۱۳۸۸ش، ص ۹۶) البته جاسوسی را می‌توان از لحاظ قلمرو و زمان نیز به داخلی و خارجی و جاسوسی در زمان جنگ و صلح نیز تقسیم نمود.

جاسوسی در هر یک از شاخه‌های مذکور تعریف خاص خود را در برخواهد داشت. البته نه از باب ماهیت چرا که تمام جاسوسی‌ها در جستجوی پنهانی اسرار درباره رقیب یا دشمن اشتراک دارند ولی در برخی موارد اختلاف در موضوع دامنه نحوه کسب اطلاعات و اخبار در جاسوسی ملاحظه می‌گردد (بابایی، ۱۳۸۸ش، ص ۱۹).

۳- جاسوس رایانه‌ای computer Espionage

همان‌طور که اشاره شد یکی از مصادیق بارز و قدیمی جرایم علیه امنیت، جاسوسی است و در هر دوره‌ای متناسب با آن دوره معنای جاسوسی تغییر کرده است. قانون‌گذاران نیز در پی آن، چنین رفتارهایی را جرم انگاری کرده‌اند، چنانچه در گذشته جاسوسی نیازمند ورود به مواضع مربوطه جهت کسب اطلاعات، عکس‌برداری، نقشه برداری یا تغییر عنوان و جا زدن به عنوان مسئول یا ماموران دولت بود. امروزه بدون نیاز به چنین رفتارهایی می‌توان به اطلاعات امنیتی کشور در فضای تبادل اطلاعات از طریق سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی دسترسی پیدا کرده و یا آن‌ها را شنود نمود. (ترکی، ۱۳۸۹ش، ص ۷۷-۷۸)

جاسوسی رایانه‌ای از رایج‌ترین اشکال جرم رایانه‌ای است که نه تنها امنیت داخلی و خارجی کشور را تهدید می‌کند، بلکه تهدیدی جدی نسبت به فعالیت شرکت‌ها و موسسات تجاری نیز محسوب می‌شود. جاسوسی سنتی یا کلاسیک ناظر به کسب اسرار سیاسی و

نظامی و انتقال آن به کشور بیگانه و جاسوسی رایانه‌ای، علاوه بر آن ناظر به کسب اسرار حرفه‌ای، تجاری، صنعتی و اقتصادی و انتقال آن به افراد فاقد صلاحیت است که موجب ورود ضررهایی بر صاحبان این‌گونه فعالیت‌ها می‌شود. (بای، پورقهرمان، ۱۳۸۸ش، ص ۴۳۷-۴۳۸)

جاسوسی رایانه‌ای مثل دستکاری رایانه‌ای یکی از رایج‌ترین انواع جرایم کامپیوتری محسوب می‌شود. به علت ارزشمند بودن اطلاعات ذخیره شده در مرکز رایانه اکثر کشورها، این جرم به‌طور ویژه برای مرتکب سودمند و برای شرکت متضرر از جرم، خطرناک است. جاسوسی رایانه‌ای به ندرت درآمارهای رسمی منتشر می‌شود. این جرم دارای درجه خطرناکی بالایی است زیرا در سیستم‌های رایانه‌ای معمولاً حجم عظیمی از داده‌ها در مقیاس بسیار کوچک ذخیره می‌شود و این داده‌ها به آسانی و به سرعت قابل کپی شدن و انتقال هستند. هدف اصلی جاسوسی رایانه‌ای معمولاً برنامه‌های رایانه‌ای، داده‌های تحقیقاتی و دفاعی، داده‌های تجاری و همچنین مشخصات افراد در زمینه تجاری می‌باشد (سجاد آفاخانی، ۱۳۸۸ش، ص ۴۲).

جرایم رایانه‌ای نیز به دو شکل سنتی و مدرن صورت می‌گیرند.

۱-۳- جرایم رایانه‌ای سنتی جرایمی هستند که با همان شرایط قانونی و از راه‌های مرسوم ارتکاب می‌یابند و استفاده از رایانه تغییری در ماهیت این نوع جرایم نمی‌دهد. در واقع از لحاظ قانونی وسیله ارتکاب جرم، جزئی از اجزای عنصر مادی این جرم نیست و نوع وسیله ارتکاب جرم، تأثیری در تحقق جرایم مذکور ندارد. (خرم آبادی، ۱۳۹۰ش، ص ۳۰)

۲-۳- جرایم رایانه‌ای مدرن، جرایمی هستند که پس از پیدایش رایانه به وجود آمده‌اند و با پیشرفت رایانه تحول پیدا کرده‌اند که به موجب قانون، رایانه به عنوان موضوع و یا ابزار جرم و جزوی از اجزای تشکیل دهنده عنصر مادی آن را تشکیل می‌دهد (رهامی، پرویزی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۸۰).

اولین اقدام در راه شناسایی جاسوسی رایانه‌ای توسط سازمان همکاری اقتصادی و سپس شورای اروپا انجام گرفت.

۴- تعریف سازمان همکاری اقتصادی (OECD) از جاسوسی رایانه‌ای

از سال ۱۹۸۳ تا سال ۱۹۸۵ یک کمیته اختصاصی مشغول بررسی راه‌های ممکن جهت هماهنگی بین المللی قوانین کیفری برای مبارزه با جرایم اقتصادی مرتبط با رایانه شد.

(oecd) سازمان همکاری اقتصادی در سال ۱۹۸۶ بر اساس تجزیه و تحلیل قوانین ماهوی پیشنهاد کرد که فهرست اقداماتی که می‌تواند به عنوان عامل مشترکی در روش‌های متفاوت اتخاذ شده از سوی کشورهای عضو در نظر گرفته شود و در بند «ه» آن آمده است: «دستیابی یا استراق سمع در یک سیستم رایانه‌ای و یا ارتباطی که آگاهانه و بدون کسب مجوز از فرد مسئول سیستم مزبور چه با تخطی از تدابیر امنیتی و چه باهدف‌های غیر شرافتمندانه و یا مضر آن صورت گرفته است» (دزیانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۸).

تدوین متن ماده به این صورت نافی و معارض با اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌هاست و از دیگر سو نمی‌توان ماهیت جاسوسی رایانه‌ای را به خوبی درک کرد، اما باید به خاطر داشت که این اولین گام بوده است (فراشائیان، ۱۳۸۴ ش، ص ۱۱۲).

۵- تعریف شورای اروپا از جاسوسی رایانه‌ای

از سال ۱۹۸۵ تا ۱۹۸۹ کمیته برگزیده کارشناسان جرایم رایانه‌ای شورای اروپا به بحث درباره مسائل حقوقی جرایم رایانه‌ای پرداختند. این کمیته در فهرستی تحت عناوین «فهرست حداقل» و «فهرست اختیاری» را به شورای اروپا پیشنهاد کرد که مورد تصویب واقع شد که در بند «ب» فهرست اختیاری، جاسوسی رایانه‌ای را این‌گونه تعریف می‌کند: «جاسوسی رایانه‌ای عبارت است از کسب اسرار حرفه‌ای یا تجاری از راه‌های نادرست یا افشاء، انتقال و یا استفاده از این اسرار بدون داشتن حق یا هرگونه توجیه قانونی، با قصد وارد کردن زیان اقتصادی به فردی که محق در نگهداشتن اسرار است یا تحصیل یک امتیاز اقتصادی غیر قانونی برای خود و یا یک شخص ثالث» (همان، ص ۱۱۳).

با توجه به این‌که جرم جاسوسی سنتی و جاسوسی رایانه‌ای سنتی دارای عنصر مادی یکسان هستند قانون‌گذار هم در هنگام وضع ماده ۷۸۰ قانون مجازات اسلامی به این موضوع توجه داشته است. در ماده مزبور مقرر شده (در مواردی که سیستم رایانه‌ای یا مخابراتی به عنوان وسیله ارتکاب جرم به کار رفته و در این قانون برای عمل مزبور مجازاتی پیش بینی نشده است، مطابق قوانین جزایی مربوط عمل خواهد شد)

از عبارت قانون‌گذار می‌توان چنین استنباط کرد که اصولاً در جرایمی که از رایانه به عنوان وسیله‌ای در جهت ارتکاب به آن جرایم بکار می‌رود با جرایمی که از رایانه استفاده نشده تفاوت ماهوی خاصی وجود ندارد. از جمله قوانینی که به نظر می‌رسد جاسوسی سنتی رایانه‌ای را که در آن رایانه تنها به عنوان ابزار و وسیله‌ای جهت ارتکاب جرم و برداشت اطلاعات استفاده می‌شود مورد توجه قرار داده است ماده ۱۳۱ قانون مجازات جرایم نیروهای

مسلح مصوب ۹ دی ۱۳۸۲ است. در این ماده قانون‌گذار مجازات تسلیم اطلاعات طبقه‌بندی شده رایانه‌ای به دشمن یا افرادی که صلاحیت دسترسی به آن اطلاعات را ندارند را به مجازات جاسوسی سنتی احاله داده است. با توجه به نص صریح فصل جرایم رایانه‌ای قانون مجازات اسلامی، در مواردی که شخص نظامی از رایانه مانند سایر ابزار به عنوان وسیله ارتکاب جرم جاسوسی استفاده کند بر اساس ماده ۷۸۰ قانون فوق‌الذکر، ماده ۱۳۱ قانون مجازات جرایم نیروهای مسلح حاکم خواهد بود و مرتکب مشمول مجازات‌های مقرر در هر مورد خاص است. اما در صورتی که شخصی نظامی از رایانه نه به عنوان وسیله بلکه فراتر از آن و به عنوان موضوع جرم استفاده کند و به اطلاعات موجود در آن بدون این‌که مجوز دسترسی به آن‌ها را داشته باشد دست یابد، طبق ماده ۷۳۱ قانون مجازات اسلامی، مجازات خواهد شد که در این صورت نیز با توجه به ماده ۷۵۴ قانون مجازات اسلامی از موجبات تشدید مجازات مرتکب خواهد بود. (رهامی، پرویزی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۸۰)

در معنی وسیع کلمه جاسوسی دو دسته اقدام را شامل می‌شود: دسته اول، اقدامات مقدماتی که عبارت از تفحص و تحصیل اطلاعات مخفی است، دسته دوم عملیات اجرایی است که ایجاد ارتباط و رساندن اطلاعات مزبور به کسانی است که باید از آن بهره‌برداری کنند. دسته اول (اقدامات مقدماتی جاسوسی) ممکن است متضمن قصد جاسوسی نباشد. به‌عنوان مثال متهم صرفاً از لحاظ کنجکاوی میل به دانستن یا این‌که حسب غفلت یا بی-احتیاطی اقدام کرده است. اما دسته دوم (عملیات اجرایی جاسوسی) همیشه کاشف از وجود اراده خاصی به آگاه کردن یک کشور خارجی و اسرار کشور دیگر و انتفاع از آن‌ها به ضرر کشور است. در حقوق ایران معنای جاسوسی تا کنون با معنای دوم انطباق داشته است چنان‌چه مواد ۵۰۱ و ۵۰۲ قانون مجازات اسلامی و ماده ۳۴ مجازات جرایم نیروهای مسلح بر این امر دلالت دارند. (ترکی، ۱۳۸۹ش، صص ۵ و ۶)

در برخی از کشورها جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات و اسناد بدون قصد تسلیم آن به بیگانگان و یا دشمن را نیز مشمول مقررات جاسوسی می‌دانند (مجیدی، ۱۳۸۶ش، ص ۱۳۱).

با توجه به فصل جرایم رایانه‌ای که جرایمی را در بر می‌گیرد که با سوء استفاده از سامانه رایانه‌ای بر خلاف قانون ارتکاب می‌یابد، می‌توان در تعریف جرم مزبور چنین گفت که جاسوسی رایانه‌ای جرمی است که در آن در عمل، رایانه به منزله موضوع جرم، جزو رکن مادی اعلام شده است. به عبارت دیگر، در جاسوسی رایانه‌ای داده‌ها و اطلاعات یا به عبارتی موضوع جرم در مرحله مقدماتی انجام جرم دارای پایه و قالب مادی نیست که قابل لمس

باشند و دارای وجود خارجی نبوده و صرفاً در فضای سایبر وجود دارند، بدون این که به صورت خارجی مثل سی دی درآمد باشند. (رهامی، پرویزی، همان)
برخی نیز در تعریف این جرم گفته‌اند: انجام هر گونه عملیات غیر قانونی در زمینه دسترسی یا در دسترس قرار دادن، یا شنود یا افشای داده‌ها یا محتوای سری در سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی (ترکی، ۱۳۸۹، ص ۶).

۶- مرتکب جرم

مطابق مواد ۷۳۱ و ۷۳۲ و ۷۳۳ مرتکب این جرم، شخص حقیقی است و شخص حقوقی مشمول آن نمی‌شود.

۷- ارکان جرم جاسوسی رایانه‌ای

۷-۱- ارکان حقوقی

مواد ۷۳۱ و ۷۳۲ و ۷۳۳ قانون مجازات اسلامی رکن قانونی این جرم را تشکیل می‌دهند. در ماده ۷۳۱ به وضوح هرگونه دسترسی و شنود غیر مجاز داده‌های سری یا افشای آن‌ها یا در دسترس قرار دادن آن‌ها برای افراد فاقد صلاحیت جرم تلقی شده است. ماده ۷۳۲ نیز نقض تدابیر امنیتی سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی به قصد دسترسی به داده‌های سری از موارد جاسوسی رایانه‌ای برشمرده است. هم‌چنین ماده ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی بی-مبالاتی یا بی‌احتیاطی ماموران دولتی که مسئول حفظ داده‌های سری مقرر در ماده ۳ این قانون یا سامانه‌های مربوط هستند را از موارد جرم دانسته است. البته این امر در قوانین دیگری چون ماده ۵۶ قانون مجازات اسلامی یا ماده ۲۷ قانون مجازات جرایم نیروهای مسلح از جمله جرایم علیه امنیت شمرده‌اند.

۷-۲- ارکان مادی

ظهور و واکنش خلاف قانون، گاه فعل و گاه ترک فعل است. در قوانین تصویب شده پیش از قانون جرایم رایانه‌ای، عنصر مادی جرم جاسوسی فقط فعل مثبت بود (مواد ۵۰۱ و ۵۰۲ قانون مجازات اسلامی و ماده ۲۴ قانون مجازات جرایم نیروهای مسلح) ترک فعل نمی‌توانست از عناصر متشکله جرم جاسوسی باشد، در حالی که در قانون جرایم رایانه‌ای، بی‌احتیاطی، بی-

مبالاتی و یا عدم رعایت تدابیر امنیتی نیز از مصادیق دیگر عنصر مادی جرم جاسوسی رایانه‌ای شناخته شده‌اند (ترکی، ۱۳۸۹ش، ص ۷).

البته برخی نیز معتقدند رفتار مجرمانه بیرونی مرتکب که قانون‌گذار به عنوان جاسوسی پذیرفته، می‌تواند به عنوان رکن مادی معرفی شود. مهمترین نکته‌ای که در زمینه سیاست کیفری ایران و فرانسه درباره رفتارهای مجرمانه توانا بر تحقق جرایم جاسوسی، می‌تواند مورد اشاره قرار گیرد، تفاوت در دامنه و شمول این اعمال مجرمانه می‌باشد (مجیدی، ۱۳۸۶ش، ص ۱۲۳).

رکن مادی جرم جاسوسی رایانه‌ای شامل این اجزا می‌باشد:

۷-۲-۱- رفتار مرتکب

یکی از شرایط تحقق این جرم این است که دست‌یابی به صورت غیر مجاز انجام گیرد، اما با توجه به امکانات بسیار زیاد در رایانه در انجام امور مختلف و عدم محدودیت مکانی یا زمانی و عدم لزوم حضور مرتکب در صحنه جرم، نحوه دسترسی به داده‌های مجرمانه هم با انجام رفتارهای خاصی، قابل تحقق است. به عبارت دیگر اگر بخواهیم در جاسوسی رایانه‌ای عملی را دسترسی غیر مجاز بدانیم، لازم نیست مرتکب جرم شخصا دست به ارتکاب عمل مجرمانه بزند و خودش در صحنه جرم حاضر باشد، بلکه می‌تواند با استفاده از فناوری‌های روز و نرم-افزارهای جاسوسی به راحتی اطلاعات مورد نظر خود را از رایانه‌ای خاص کسب کند (رهامی، پرویزی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۸۴).

در خصوص روش ارتکاب جرم جاسوسی رایانه‌ای باید گفت که رایج‌ترین روش برای به دست آوردن داده‌ها، کپی کردن فایل‌های داده‌ها است. در زمینه برنامه‌هایی که به تعداد انبوه تولید و به فروش می‌رسد، کپی کردن برنامه‌ها روشی معمول و سریع است که با این وجود در صورت وجود برنامه‌های ویژه علیه کپی کردن، ممکن است بسیار دشوار شود. در خصوص برنامه‌هایی که به تعداد انبوه تولید نمی‌شود و دیگر داده‌ها کپی کردن عمدتاً بوسیله برنامه‌های کمکی یا بوسیله برنامه‌های خود ساخته یا بوسیله زیر برنامه‌های اسب ترووا که به برنامه‌های ممتاز اجرایی نفوذ کنند صورت می‌گیرد. دیگرانواع جاسوسی رایانه‌ای طیف گسترده‌ای دارند که شامل جاسوسی سنتی و هم‌چنین روش‌های خاص کامپیوتری بسیار پیچیده است (اولریش، ۱۳۹۰ش، ص ۳۶).

۷-۲-۲- موضوع جرم

موضوع جرم جاسوسی داده‌های سری در حال انتقال یا ذخیره شده در سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا حامل‌های داده است. مطابق تبصره یک ماده ۷۳۱ داده‌های سری داده‌هایی است که افشای آن‌ها به امنیت کشور یا منافع ملی لطمه می‌زند.

در جرایم جاسوسی رایانه‌ای تفاوتی وجود ندارد بین موردی که اسناد یا تصمیمات محرمانه راجع امور سیاسی یا نظامی یا اقتصادی و غیره باشد، بلکه همین که افشای آن‌ها به امنیت ملی ضربه زند کافی است.

در قانون مجازات نیروهای مسلح، میزان مجازات جرایم جاسوسی با توجه به اهمیت و نوع طبقه بندی آن‌ها به صورت به کلی سری، سری، خیلی محرمانه و محرمانه تعیین شده است اما در قانون جرایم رایانه‌ای این تقسیم‌بندی به چشم نمی‌خورد. هم‌چنین قانون‌گذار مشخص نکرده است که آیا انتقال داده‌های محرمانه از یک قسمت به قسمت دیگر یک سیستم رایانه‌ای و هم انتقال داده‌ها از یک سیستم رایانه‌ای به سیستم دیگر موضوع جرم دستیابی غیر مجاز خواهد بود یا فقط دستیابی به داده‌های رایانه‌ای در حال انتقال بین دو سیستم رایانه‌ای موضوع جرم دستیابی غیر مجاز خواهد بود (رهامی، پرویزی، ۱۳۹۱، ص ۱۸۳).

۷-۲-۳- وسیله ارتکاب جرم

وسيله ارتکاب جرم در جاسوسی رایانه‌ای تنها سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی هستند و دیگر وسایل کاربردی در جاسوسی متعلق به نوع جاسوسی سنتی می‌باشند. به نظر می‌رسد قانون‌گذار با آوردن بند «الف» ماده ۷۳۱ خواسته این جرم را از حالت مقید خارج ساخته و جزو جرایم مطلق قرار دهد. ماده ۷۳۱ دسترسی به داده‌های مذکور یا تحصیل آن‌ها با شنود محتوای سری در حال انتقال در این بند صرف دسترسی به داده‌های مذکور (بدون حصول نتیجه) از مصادیق جرم جاسوسی رایانه‌ای محسوب شده است.

۷-۳- ارکان معنوی

برای تحقق هر جرمی وجود سه عنصر قانونی، مادی و معنوی ضروری است. یعنی رفتار ناهنجار افراد باید شامل هر سه عنصر باشد تا جرم محسوب گردد. در این میان عنصر معنوی یا روانی نقش عمده‌ای را ایفا می‌کند.

هرگاه فاعل قصد فعل و قصد حصول نتیجه را داشت ، عامد محسوب می‌شود و اگر فاعل تنها قصد فعل داشته باشد، بدون آن‌که نتیجه مجرمانه‌ای که از آن حاصل می‌شود را طلب کند و ترتب این نتیجه بر فعل ارتكابی محتمل و قابل پیش‌بینی باشد، لیکن فاعل از ارتكاب فعل نپرهیزد، خاطی است (اردبیلی، ۱۳۸۴ش، ج ۱، ص ۲۳۳).

قانون‌گذار در فصل جرایم رایانه‌ای عنصر روانی جرایم رایانه‌ای جاسوسی را به صورت دقیق بیان نکرده است. یعنی قانون‌گذار قصد و هدف مرتکب جرم را در دست‌یابی به داده‌های مجرمانه، مورد توجه قرار نداده و قصد مرتکب جرم را در تعیین مجازات مسکوت گذاشته است و به صورت مطلق دسترسی غیر مجاز باشد و غیر مجاز یا تحصیل غیر مجاز داده‌های مجرمانه یا افشای آن‌ها را جرم و قابل مجازات دانسته و هدف مرتکب را از انجام این‌گونه اقدامات به این‌که قصد جاسوسی به نفع دشمن داشته یا جهت ارضای حس کنجکاوی را در تعیین میزان مجازات او موثر ندانسته است (رهامی، پرویزی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۸۷).

گرچه جاسوسی از جمله جرایم عمدی است و مرتکب علاوه بر اراده ارتكاب جرم باید قصد مجرمانه نیز داشته باشد و به‌طور کلی جرم جاسوسی مشتمل بر سوء نیت عام و خاص می‌باشد و مرتکب باید علاوه بر علم و اطلاعات عمداً به قصد تسلیم اطلاعات و غیره به بیگانه و اضرار به کشور مرتکب جرم شود (نظافت، ۱۳۸۱ش، ص ۱۰۰).

برخی از مصادیق جرم جاسوسی رایانه‌ای از جرایم عمدی موضوع ماده ۷۳۱ قانون جرایم رایانه‌ای است ولی ماده ۷۳۳ این قانون از جرایم غیر عمدی است که بایستی رابطه علیت میان واقعه و دسترسی افراد فاقد صلاحیت داده‌های سری در سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی و خطای مرتکب (بی احتیاطی، بی‌مبالاتی و عدم رعایت تدابیر امنیتی) احراز شود (ترکی، ۱۳۸۹ش، صص ۸ و ۹).

۸- بررسی فقهی تجسس

به‌طور کلی جاسوسی از دیدگاه اسلامی بر دو نوع مشروع و نامشروع است. گاهی این عمل ستوده شده است و گاهی نیز از منظر دیگر مورد نکوهش قرار گرفته است. گروهی از حقوق دانان نیز عقیده دارند که جاسوسی تنها در زمان جنگ نامشروع است و مستوجب مجازات است اما جاسوسی در زمان صلح مجازات ندارد ، زیرا مرتکب آن قصد خدمت به کشور متبوعش را دارد. مجازات کردن جاسوس در زمان جنگ مورد اختلاف نیست و کلیه قوانین آن را قبول کرده‌اند ولی نسبت به مجازات آن در زمان صلح از نظر

عدالت و از نظر ضرورت تردید شده و می‌گویند هر فردی مکلف است اطلاعات کافی و مفیدی که از اوضاع کشورهای دیگر به دست می‌آورد در اختیار مملکت متبوع خود قرار بدهد و این اقدامات همیشه جنبه جاسوسی به منظور دفاع یا حمله نیست (گارو، ۱۳۴۴ش، ص ۷۱۴).

۸-۱- جاسوسی مشروع در اسلام

اسلام جاسوسی را در دو مورد مشروع دانسته است:

۸-۱-۱- جاسوسی به منظور کسب اطلاعات و مراقبت از کارگزاران و مأموران و آنچه عقل و شرع به آن حکم می‌کند، مراقبت از اعمال کارگزاران حکومتی است که پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) برای تحقق آن، افرادی را تعیین می‌نمودند.

۸-۱-۲- جاسوسی علیه دشمنان و مخالفان حکومت: با ملاحظه آیات قرآنی و سیره معصومین (ع) درمی‌یابیم که این امر از دیدگاه اسلام مورد تأکید قرار گرفته و یکی از ابزار و وسایل دفاع از کیان اسلام و شکست دشمن به شمار می‌آید. تجسس در امور دشمنان و کسب اطلاعات از مواضع آنان تنها اختصاص به زمان جنگ ندارد، هر چند که این امر در زمان جنگ دارای اهمیت بسزایی است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵ش، ج ۶، ص ۲۲۸).

۸-۲- جاسوسی نامشروع در اسلام

قانون‌گذار اسلام در دو مورد جاسوسی را جایز ندانسته و ضمن مذمت مرتکبان آن، برای آن مجازاتی تعیین نموده است:

۸-۲-۱- تجسس در اسرار خصوصی مردم: اسلام برای تامین امنیت مردم در زندگی خصوصیشان اهمیت بسزایی قائل است و برای تامین این امر مهم با تجسس در امور شخصی و مسائل پنهانی زندگی افراد مخالفت می‌کند و معتقد است آبروی مردم با افشای اسرار آنان بر باد می‌رود و امنیتی در جامعه باقی نمی‌ماند. لذا قرآن کریم با صراحت تمام، تجسس در زندگی خصوصی مردم را منع نموده و می‌فرماید: «یا ایها الذین امنوا اجتنبوا کثیرا من ظنّ انّ بعض ظنّ ائما و لا تجسسوا و لا یغتب بعضکم بعضا» (حجرات، ۱۲) (ای کسانی که ایمان آوردید، از بسیاری از گمان‌ها پرهیزید چرا که بعضی از گمان‌ها گناه است و هرگز (در کار دیگران) تجسس نکنید و هیچ‌یک از شما غیبت نکند). آیه فوق به روشنی حرمت تجسس

در امور شخصی دیگران رایبان می‌کند تا مردم در زندگی خصوصی خود از هر نظر در امنیت باشند.

۸-۲-۲. جاسوسی به نفع اجانب و دشمنان: رساندن اطلاعات و اخبار به دشمنان اسلام و کشور اسلامی به ضرورت عقل و دلالت برخی از آیات قرآن و روایات معصومین (ع) حرام و خیانت به خدا و پیامبر (ص) و مومنین است و بر اساس مفاد برخی از آیات شریفه قرآن این عمل، خیانت به امانت بزرگ الهی شمرده شده است و به‌طور قطع چنین عملی از گناهان بزرگ است. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «یا ایها الرسول لا یحزنک الذین یسارعون فی الکفر من الذین قالوا امنا بافواههم و لم تومن قلوبهم و من الذین هادوا سماعون للکذب سماعون لقوم آخرین» (مائده، ۴۱) (ای رسول خدا، آنان که با زبان می‌گویند ایمان آوردیم و قلب آن‌ها ایمان نیاورده و در مسیر کفر بر یکدیگر سبقت می‌جویند، تو را اندوهگین نکند و هم‌چنین از یهودیان، آن‌ها زیاد به سخنان تو گوش می‌دهند تا دست آویزی برای تکذیب تو بیابند و آن‌ها جاسوسان جمعیت دیگری هستند که خود آن‌ها نزد تو نیامدند). مفسران شیعه و سنی در تفاسیر خود «سماعون لقوم آخرین» را به جاسوسان دشمن و جاسوسان بنی قریظه معنا کردند و علاوه بر این درباره شان نزول آیه فوق دو احتمال را ذکر کرده‌اند که هر دو احتمال از مصادیق جاسوسی به نفع دشمنان اسلام است (زمخشری، بی‌تا، ج ۲، صص ۲۱۳ و ۲۱۴؛ مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴ش، ج ۷، صص ۱۳۴ و ۱۳۷؛ طباطبایی، ۱۳۶۷ش، ج ۹، صص ۶۸ و ۶۹).

البته در قرآن کریم گاهی نیز از جاسوسی به معنای جستجو کننده استفاده شده است مانند سوره مبارکه اسراء آیه ۵، «بعثناعلیکم عبادا لنا... فجاسوا خلال الدیار» یعنی گروهی از بندگان خویش را بر شما فرستادیم تا در میان شما به جستجو بپردازند برخی با استناد به آیات قرآن بین جرم جاسوسی و خیانت به کشور رابطه عموم و خصوص من وجه برقرار می‌دانند زیرا در برخی از مصادیق جاسوسی، خیانت هم صدق می‌کند (پور سید رضایی، ۱۳۸۵ش، ص ۲۶).

برای تایید این مطلب به آیه «یا ایها الذین امنوا لا تخونوا الله و رسول و تخونوا انکم و انتم تعلمون» سوره انفال آیه ۲۷، تمسک شده زیرا شان نزول آیه را در مورد جاسوسی می‌دانند که خداوند آن را با لفظ خیانت قرار داده است. سبب نزول آیه شریفه در تفسیر منهج الصادقین چنین آمده است: «جبرئیل نزد پیامبر اکرم (ص) آمد و گفت: یا رسول الله، ابوسفیان در فلان جای فرود آمده است با جمعی از مشرکان به تهیه جنگ ایشان مشغول شوید. این خبر را پوشیده دارید تا ناگهان بر سر ایشان تازید. یکی از منافقان بر صورت حال

اطلاع یافت و نامه نوشت و ابوسفیان را از آمدن مسلمانان خبردار کرد» (کاشانی، بی تا، ج ۴، صص ۱۸۲ و ۱۸۳)

به نظر ایشان برخی از مصادیق جرم جاسوسی نیز که از طرف ذمی و کافر مستأمن ارتکاب یابد، از مصادیق تعدد معنوی است و خیانت هم بر آن صادق است زیرا این گونه افراد با عقد قرارداد ذمه یا عقد امان متعهد می شوند که برخلاف مصالح کشوری که در آن ساکن هستند، عمل نکنند و در صورت انجام جاسوسی، خیانت کار نیز محسوب می شوند.

نتیجه

تمییز جرم جاسوسی از خیانت به کشور دارای اهمیت بسزایی است، زیرا از دیدگاه فقه جزایی و تحلیل حقوقی، برخی قائل به تشدید مجازات خائن هستند و می گویند خائن مستحق اشد مجازات است (پورسید رضایی، همان). در روایات به مجازات جاسوس اشاره شده است که با جاسوس به شدت برخورد می شود. به طوری که قریب به اتفاق روایات حکم به قتل جاسوس نموده اند (الجاسوس و العین اذا ظفر بهما قتلا) (نوری طبرسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱، ص ۹۸)

با توجه به آن چه گفته شد این نتیجه به دست می آید که از دیدگاه اسلام امر تجسس و تفتیش از جمله موارد حساسی است که در برخی از امور انجام آن حرام موکد و در مواردی هم واجب است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵ ش، ج ۶، ص ۲۲۹).

تاریخ گویای این مطلب است که پیامبر (ص) امیرالمومنین (ع) در جنگ ها و سایر امورات خود از جاسوسان ورزیده به منظور تحقیق و بررسی وضع دشمن یا کارگزاران استفاده می نمودند. به عنوان نمونه درباره جنگ احد در کتب تاریخی آمده است، چون قریش فرود آمدند پیامبر (ص) حباب ابن منذر بن جموح را مخفیانه برای کسب خبر و ارزیابی دشمن میان ایشان فرستادند... (واقعی مغاری، ۱۳۶۱ ش، ج ۱، ص ۱۵۱).

هم چنین در نهج البلاغه در عهد نامه مشهور حضرت علی (ع) به مالک اشتر می خوانیم: آن گاه در امر عاملان خود نظر کن... بر امور آنان نظارت داشته باش و به خفا ماموری راستگو و با وفا بر ایشان قرار بده که این نظارت پنهانی آنان را به حفظ امانات و عطوفت نسبت به رعیت وا می دارد... (نهج البلاغه، نامه ۵۳). هم چنین در نامه ی حضرت به قشم بن عباس که حکمران اودر مکه بود می خوانیم: اما بعد، مامور جاسوس من از مغرب در خبری برایم نوشته.. (نهج البلاغه، نامه ۵۳)

گرچه آیات واحادیث اشاره خاصی به جاسوسی رایانه‌ای ندارد اما قابلیت تعمیم به انواع جاسوسی را دارا هستند.

به نظر می‌رسد در فقه توجه بیشتری به حقوق افراد جامعه شده است تا قانون، آیات و روایات فراوانی هستند که تجسس در امور خصوصی مردم را مذموم می‌شمارد. اسلام در پی تامین امنیت در تمام زمینه‌های زندگی مردم است چه از نظر مالی، جانی، امنیت روانی و ... تجسس در امور مردم گاهی باعث هتک حرمت و حیثیت دیگران می‌شود و این در حالی است که آبروی مومن در نزد شارع بسیار عزیز و گرامی است و حفظ آبروی افراد واجب است.

در کتاب عقاب الاعمال به نقل از ابن عباس آمده است: رسول خدا (ص) در آخرین خطبه‌ای که در مدینه ایراد نمود، فرمود: «هر کس در راه جستجوی عیوب و کشف لغزش های برادرش گام نهد، پای در آتش دوزخ گذارده، خداوند عیوب او را بر همگان آشکار خواهد کرد» (پور سید رضایی، ۱۳۸۵ش، ص ۶۶).

در میزان الحکمه آمده است: «من مامور نگشته‌ام دل‌های مردم را بشکافم و از افکار درونی آن‌ها با خبر شوم» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۶۲ش، ج ۲، ص ۴۲).

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «بدترین مردم بدگمان‌ها و فاسدترین بدگمان‌ها تجسس کننده‌ها هستند و پست‌ترین تجسس کننده‌ها پرگوی‌ترین آن‌ها و بدترین پرگویان هتاک‌ترین آن‌هاست» (النوری الطبرسی، ۱۳۶۵ش، ج ۹، ص ۱۴۷)

در اصول کافی آمده است، پیامبر اسلام فرمود: «لغزش‌های مسلمین را جستجو نکنید چرا که هرکس جستجوی لغزش‌های مسلمین کند، خداوند او را جستجو می‌کند و هرکس خداوند لغزش‌هایش را جستجو کند رسوایش می‌سازد» (کلینی، ۱۳۶۵ش، ج ۲، ص ۳۵۵).

به نظر می‌رسد بر مشروعیت جاسوسی در دوران مخاصمات مسلحانه تردیدی وارد نیست و این حق دول متخاصم است که به اطلاعاتی از دولت مقابل دسترسی داشته باشند و هیچ مسئولیت بین المللی نیز بر این اقدام مترتب نیست و تا کنون هیچ یک از محاکم بین المللی بالاخص دیوان‌های بین المللی کیفری در احکام صادره مسئولیتی برای دول متخاصم در بکارگیری جاسوسان قائل نشده‌اند (بابایی، ۱۳۸۸ش، ص ۱۴۷).

در قانون جرایم رایانه‌ای ایران فقط داده‌های محرمانه‌ای که افشای آن به امنیت کشور یا منافع ملی لطمه بزند جرم انگاری شده است و داده‌های سری دیگر قابلیت تعقیب و مجازات ندارد (رهامی، پرویزی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۹۳). که به این صورت امنیت داده‌های افراد عادی

(عموم مردم) به مخاطره می‌افتد. با وجود پیشرفت تکنولوژی حریم خصوصی افراد به شدت مورد تعرض واقع می‌شود و در قانون فعلی جرایم رایانه‌ای این حق در نظر گرفته نشده است.

منابع

قرآن کریم

- نهج البلاغه، ترجمه: عابدینی مطلق، کاظم، انتشارات آفرینه، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۹ش.
- ابن منظور، محمدبن مکرم، *لسان‌العرب*، ج ۲، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق، ج ۲.
- اردبیلی، محمدعلی، *حقوق جزای عمومی*، ج ۷، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۴ش، ج ۱.
- اندلمن، دیوید و دمارانش، کنت، *جنگ جهانی چهارم: دیپلماسی و جاسوسی در عصر خشونت*، ترجمه کیانتاژ، سهیلا، انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۸۰ش.
- اولریش، زیبر، *جرایم رایانه‌ای*، ترجمه: نوری، محمدعلی؛ نخجوانی، رضا؛ رحیمی، احمد؛ بختیاروند، مصطفی، بی‌چا، تهران، گنج دانش، ۱۳۹۰ش.
- آقاخان، سجاد، *بررسی راهکارهای مبارزه با جرایم رایانه‌ای با توجه به مقررات داخلی و بین‌المللی* (پایان نامه کارشناسی ارشد) دانشکده علوم انسانی، ۱۳۸۸ش.
- بابایی، حسن، *جاسوسی از دیدگاه حقوق بین‌الملل*، بی‌چا، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۸ش.
- بای، حسین‌علی و پور قهرمان، بابک، *بررسی فقهی حقوقی جرایم رایانه‌ای*، بی‌چا، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۸ش.
- پورسیدرضا، سید مجتبی، *بررسی فقهی تجسس در اسلام* (پایان نامه کارشناسی ارشد)، کرج، دانشگاه آزاد، ۱۳۸۵ش.
- ترکی، غلامعباس، *جرایم علیه محرمانگی داده‌ها در سیستم رایانه‌ای و مخابراتی*، ماهنامه دادرسی، تهران، سازمان قضایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۹ش، ش ۷۷-۷۸.
- خرم آبادی، عبدالصمد، *جزوه درسی جرایم رایانه‌ای و اینترنتی ویژه کارآموزان قضایی*، ۱۳۹۰ش.
- دزیانی، محمدحسن، *جرایم کامپیوتری و مقررات لازم در حقوق جزای ماهوی*، بی‌چا، بی‌جا، بی‌تا، ج ۱.
- دهخدا، علی اکبر، *لغت‌نامه*، بی‌چا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ش، ج ۵.
- رهامی، محسن و پرویزی، سیروس، *جاسوسی رایانه‌ای در حقوق ایران و وضعیت بین‌المللی آن*، فصلنامه حقوقی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۲، ش ۳، ۱۳۹۱ش.
- ریچلسون، جفری، *سازمان‌های جاسوسی جهان*، ترجمه ساعدی، بابک، بی‌چا، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۷۷ش.
- زمخشری، محمود، *الکشاف*، بی‌چا، بیروت، دارالکتب العربی، بی‌تا، ج ۲.

- زینلی، محمد رضا، *جرم سیاسی و حقوق جزای اختصاصی اسلام (مطالعه تطبیقی)*، بی‌چا، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۸ ش.
- شامبیاتی، هوشنگ، *حقوق کیفری اختصاصی*، بی‌چا، تهران، انتشارات ژوبین، ۱۳۷۶ ش، ج ۳
- طباطبایی، سید محمد حسین، *تفسیر المیزان*، ج ۱، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۷ ش، ج ۹.
- عمید، حسن، *فرهنگ عمید*، بی‌چا، تهران، نشر فرهنگ اندیش‌مندان، ۱۳۸۸ ش.
- فرانشیان، فرحناز، *بررسی جرایم اینترنتی در فقه و حقوق موضوعه* (پایان نامه کارشناسی ارشد)، تهران، دانشگاه آزاد تهران شمال، ۱۳۸۴ ش.
- کاشانی، فتح الله، *تفسیر منهج الصادقین*، بی‌چا، بی‌جا، موسسه تحقیقاتی و نشر معارف اهل بیت (ع)، بی‌تا، ج ۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب، *اصول کافی*، بی‌چا، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامی، ۱۳۶۵ ش، ج ۲.
- گارو، رنه، *مطالعات نظری و علمی از حقوق جزا*، ترجمه: نقابت، سید ضیاء الدین، بی‌چا، تهران، انتشارات ابن سینا، ۱۳۴۴ ش.
- گلدوزیان، ایرج، *حقوق جزای اختصاصی*، ج ۱۱، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴ ش، ج ۱.
- گلدوزیان، ایرج، *بایسته های حقوق جزای اختصاصی*، ج ۱، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۸ ش.
- لشجوده، رحمان، *جاسوسی علیه امنیت داخلی ایران*، کرج، پایان نامه کارشناسی ارشد، پیام نور، ۱۳۸۸ ش.
- مجیدی، محمود، *حقوق کیفری اختصاصی، جرایم علیه امنیت*، بی‌چا، تهران، میزان، ۱۳۸۶ ش.
- محمدی ری شهری، محمد، *میزان الحکمه*، بی‌چا، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۲ ش، ج ۲.
- المقری الفیومی، احمد بن محمد بن علی، *مصباح المنیر*، بی‌چا، قاهره، مطبعه الیمینه، ۱۳۲۵، ج ۱.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، *تفسیر نمونه*، ج ۱۷، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۴ ش، ج ۷.
- موسوی بجنوردی، سید محمد، *مجموعه مقالات فقهی و حقوقی، فلسفی، اجتماعی، جرم سیاسی در حقوق کیفری اسلام*، ج ۱، بی‌جا، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵ ش، ج ۶.
- نظافت، فرامرز، *تفاوت جرایم امنیتی و سیاسی* (پایان نامه کارشناسی ارشد)، قم، وزارت علوم و تحقیقات و فن آوری، ۱۳۸۱ ش.
- نوری طبرسی، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، بی‌چا، قم، موسسه آل‌البیت، ۱۳۶۵ ش، ج ۱۱ و ۹.
- واقدی مغاری، محمد بن عمر، *تاریخ جنگ‌های پیامبر*، ترجمه مهدوی دامغانی، محمود، بی‌چا، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱ ش، ج ۱.